

J. KAZLAUSKAS

BALTŲ KALBŲ PAKITIMŲ SANTYKINĖS CHRONOLOGIJS NUSTATYMO GALIMYBĖS IR RIBOS

Negalima būtų pasakyti, kad baltų kalbų pakitimų santykinė chronologija nebūtų domėtasi, tačiau tas domėjimasis buvo dažnai visai atsitiktinis, ir šiuo metu nedaug kas čia yra žinoma. Netgi pačioje Chr. Stango „Baltų kalbų lyginamojoje gramatikoje“, išėjusioje 1966 m., nerandame beveik jokių pastabų dėl pakitimų santykinės chronologijos. Tai rodo, kad baltų kalbų tyrinėtojai dar nėra užčiuopę tų faktų, kuriais galima būtų pasiremti, išsiaiškinant santykinės chronologijos klausimus. Tai rodo taip pat, kad tie duomenys, kurie galėtų padėti išsiaiškinti tuos klausimus, yra gana giliai paslėpti, nelengva juos pastebėti iš pirmo žvilgsnio. Tuo tarpu santykinės chronologijos išsiaiškinimas yra bene vienas svarbiausių dalykų, tyrinėjant kalbos istoriją šių dienų metodais.

Tiesa, ne visų reiškinių pakitimų santykinę chronologiją galima išsiaiškinti. Tačiau kai kurių vis dėlto galima. Viena iš tokių santykinės chronologijos išsiaiškinimo galimybių yra visų pripažinta ir plačiau naudojama lingvistikoje. Tai rėmimasis tuo faktu, kad fonetiniai ar fonologiniai pakitimai yra nenuoseklūs, kad jie yra ribojami morfologinių ir kitokių faktorių. Šitoks fonetinių pakitimų nenuoseklumas ir leidžia nustatyti pakitimų chronologiją tos ar kitos kalbos istorijoje. Jeigu, pavyzdžiui, akūtinių galūnių likimas lietuvių kalboje būtų buvęs nuoseklus – būtų trumpėję ne tik balsiai, bet ir dvibalsiai, tai negalima būtų nieko pasakyti ir apie lietuvių kalbos pakitimų santykinę chronologiją. Jau savo „Lietuvių kalbos istorinėje gramatikoje“ beaiškindamas akūtinių galūnių kitimo priežastis ir formuluodamas jų kitimo dėsnį, esu pažymėjęs, kad akūtinės galūnės atitinkamai vienodai pakito visame lietuvių kalbos plote ir todėl akūtinių galūnių kitimas yra bendralietuviškas reiškinys. Ten pat yra pasakyta, kad yra trumpėję tik akūtiniai ilgieji galo balsiai, o akūtiniai galo dvibalsiai dėl tam tikrų priežasčių yra virtę cirkumfleksiniais, o netrumpėję. Tos akūtinės lietuvių kalbos galūnės, kurios iš seno yra turėję dvibalsius su antruoju komponentu *n* (*an*, *en*, *in*, *un*), dabar neturi dvigarsių gale, o vietoje jų turi tik trumpuosius balsius. Gerai žinoma, kad tam tikrame lietuvių kalbos raidos periode žodžio gale ir žodžio viduryje prieš pučiamuosius priebalsius iš dvigarsių, turinčių antruoju komponentu nosinį priebalsį, buvo susiformavę nosiniai bal-

siai. Kadangi, trumpėjant akūtiniais ilgiesiems balsiams, tų dvigarsių likimas buvo toks pat, kaip ir visų akūtinių ilgųjų balsių – vietoj jų turime dabar trumpuosius balsius, o ne cirkumfleksinius ilguosius dvibalsius, kurių lauktume tuo atveju, jeigu tuo metu čia būtų egzistavę dvibalsiai, o ne balsiai, nėra jokios abejonės, kad akūtinių galūnių kitimo metu jau egzistavo nosiniai balsiai. Vadinasi, nosiniai balsiai, kurie, tarp kitko, buvo fonemos, egzistavo dar prieš akūtinių galūnių pakitimą lietuvių kalboje. Akūtinės galūnės, K. Būgos teigimu, trumpėję ne vėliau, kaip XII – XIII a.

Negana to. Besigilindami į akūtinių nosinių balsių trumpėjimo rezultatus lietuvių kalbos tarmėse, susiduriame dar su viena įdomia detale, kuri yra jau fiksuota ir „Lietuvių kalbos istorinėje gramatikoje“, būtent su tuo, kad nosiniai balsiai akūtinių galūnių kitimo metu lietuvių kalbos teritorijoje buvo nevienodos kokybės – vienur jie buvo platūs, o kitur gana siauri balsiai. Juk nemažoje žemaičių tarmės dalyje turėjo egzistuoti gana siauras nosinis balsis *ĕ*, kuris kartu su kitais ilgaisiais balsiais trumpėdamas yra virtęs į *e*, plg. vns. viet. *mėškė* ar *miški*. Mažesnėje – šiaurės vakarinėje žemaičių dounininkų tarmės dalyje – egzistavo siauras nosinis *a* (< *an*), kurio trumpėjimo rezultatas yra toks pats, kaip ir ilgojo siauro *ō*, plg. vns. įnag. *rōnkō* „ranka“ ir *vīrō* „vyru“. Rytų aukštaičių, vadinamųjų pūntininkų ir dzūkų plote turėjo egzistuoti siauri nosiniai *i*, *u*, (ar *e*, *a*) vietoj senųjų dvigarsių *-en*, *-an*, plg. vns. įnag. *žemì* ir *šakù*. Vidurio bei vakarų Lietuvoje tie nosiniai balsiai *e*, *a* buvo gana platūs ir trumpėdami yra išriedėję į *-e*, *-a*, plg. *žemė* ir *šakà*.

Remiantis tuo, kas buvo tik ką pasakyta, galima tvirtinti, kad akūtinių galūnių trumpėjimo metu lietuvių kalbos areale nosiniai balsiai *e* ir *a* buvo nevienodi – vienur jie buvo siauri nosiniai balsiai, kitur – platūs. Kitaip sakant, siauriau paplitę fonetiniai reiškiniai gali būti senesni, negu visoje teritorijoje išplitę – bendralietuviškas akūtinių galūnių trumpėjimas. Vadinasi, iš kokio nors pakitimo paplitimo arealo negalima daryti išvados apie to pakitimo senumą. Nors siaurų nosinių balsių paplitimo arealai buvo daug mažesni (dzūkų teritorija ir rytų aukštaičiai) už akūtinių galūnių kitimo arealą, kitimo, apėmusio visą lietuvių kalbą, tačiau akūtinės galūnės yra pakitusios aiškiai vėliau už nosinius balsius.

Pasitaiko net ir tokių fonetinių ar fonologinių pakitimų, kurie gali būti vienodi dviejose kalbose, bet jie aiškiai yra vėlesni už pakitimą, būdingą vienai kalbai ar net atskiros vienos kalbos kuriai nors tarmei. Tokiu pakitimu reikia laikyti dvibalsio *ēi* ir ilgojo balsio *ō* vartimą dvibalsiais *ie* ir *uo* lietuvių ir latvių kalbose. Nėra abejonės, kad akūtinių galūnių kitimo metu dvibalsis *ei*, nors fonetiškai ir galėjo egzistuoti su susiaurėjusiu pirmuoju komponentu, tačiau fonologiškai jis funkcionavo kaip balsis, kuris kartu su kitais akūtiniais galo balsiais vėliau sutrumpėjo. Ir akūtinių galūnių kitimo metu lietuvių kalbos plote dar ne-

galėjo būti dvibalsių *ie* ir *uo*, kadangi dounininkų *ei* ir *ou* iš balsių *ei* ir *ou*, kaip buvo parodyta mano straipsnyje „Dėl baltų *ei* ir *ō* raidos lietuvių žemaičių tarmėse“, tegali būti atsiradę tik po akūtinių galūnių pakitimo. Jeigu akūtinių galūnių kitimo metu būtų egzistavęs dounininkų *ou* vietoj baltiškojo *ō*, tai jis nebūtų trumpėjęs, o virtęs cirkumfleksiniu *ou*. Taigi balsiai *ei* ir *ō* į *ie* ir *uo* yra virtę tik po akūtinių galūnių trumpėjimo ir dargi tik aukštaičių plote, vadinasi, gana vėlai. Reikia pabrėžti, kad nuo žinomų J. Endzelyno darbų dvibalsių *ie* ir *uo* egzistencija baltų kalbose laikoma kone probaltiška. Jie visai be pagrindo teigiami net laikotarpiui prieš ilgųjų balsių trumpėjimą tautosilabiniuose junginiuose, plg. vns. naud. *vilkui* kildinimą iš *vilkuoi* ar dgs. kilm. *vilkų* kildinimą iš *-uon* K. Būgos, J. Endzelyno, Chr. Stango, J. Kurilovičiaus darbuose. Tuo tarpu yra visiškai aišku, kad dar akūtinių galūnių kitimo metu tų dvibalsių lietuvių kalboje nebuvo, ir trumpieji balsiai *i* ir *u* žodžio gale yra išriedėję ne per tarpinę *ie*, *uo* grandį, o tiesiog iš siaurų *ē*, *ō*, kurie, būdami siauri, trumpėdami virto balsiais *i*, *u*, plg. panašius reiškinius lietuvių kalbos tarmėse – *vilku* < *vilko*, *sāki* < *sakē* ir t. t. Iš čia plaukia jau teorinio pobūdžio išvada – vienodas fonetinis pakitimas dviejose kalbose gali būti atsiradęs, matyt, paralelios raidos keliu, o ne paveldėtas iš senesnių laikų.

Galima nustatyti dar ir nosinių balsių atsiradimo santykinę chronologiją, lyginant juos su minkštųjų priebalsių susiformavimu. Negalėtų būti abejonės, kad nosiniai balsiai pasirodė po priebalsių junginių su *j* vartimo į vieną priebalsį. Taip turėtų būti atsitikę ir latvių kalboje. Tai rodo tokie žodžiai, kaip *žinia*, lat. *ziņa*; *minia* ir kt. Jeigu nosiniai balsiai būtų atsiradę anksčiau, negu *nj* pakito į vieną palatalizuotą priebalsį, tai turėtume *žija*, *mija*, o ne *žinia*, *minia*. Vadinasi, palatalizuotų priebalsių prieš užpakalinės eilės balsius susiformavimas yra gana senas reiškinys – jis yra įvykęs prieš nosinių balsių susiformavimą.

Ieškant santykinės chronologijos pakitimų, galima prieiti išvadą, kad vadinamieji skiemeningieji sonantai *l*, *m*, *n*, *r* baltų kalbose yra virtę dvigarsiais anksčiau, negu vadinamieji palataliniai *k*, *g* virtę į sibiliantus. Tačiau jų virtimas į sibiliantus yra ne probaltiškas reiškinys, o baltiškas, vykęs jau atskiruose baltų dialektuose. Reikia manyti, kad tų palatalinių virtimas į *s*, *z* latvių ir prūsų kalbose ir į *š*, *ž* lietuvių kalboje nėra atsitiktinis, o atsiradęs dėl to, kad tie indoeuropiečių dialektai, kurie vėliau susiformavo į latvių ir prūsų kalbas ir tie, kurie vėliau suformavo lietuvių kalbą, dar turėjo vadinamuosius palatalinius *k*, *g*, kurie vėliau virto į *š*, *ž* lietuvių areale ir į *s*, *z* latvių ir prūsų areale, kaip ir slavų kalbose. Kad toks pakitimas galėjo vykti atskirose baltų kalbose, rodytų ir tai, jog žinomi gomurinių-nepalatalinių ir palatalinių svyravimai vienoje ir toje pačioje šaknyje yra būdingi vien atskiroms baltų kalboms, plg. tokio tipo pavyzdžius, kaip liet. *šuo*, lat. *suns* ir lat. *kuņa* „kalė“ ir kt. Be to, yra tokių atvejų, kur baltų kalbos turi vieną refleksą, o sla-

vų ir kitos indoeuropiečių (ypač slavų) – kitą: lie. *šeivà* – r. *цѣвка*, liet. *šerti* – r. *корби* „pašaras“ ir kt. Ir yra tokių atvejų, kai baltai ir slavai turi *k* ir *g* refleksus, o indai-iranėnai – minkštųjų *k*, *g* refleksus: liet. *keřdžius*, r. *чєpeda* ir s. ind. *sárdhas* „herd“, av. *sarada-* „sort“. Vienu kitu atveju tik baltai skiriasi nuo indų-iranėnų, plg. *pėkus* ir *pašúh*, liet. *smākras* ir *smáśru-* „beard“. Manymui, kad ide. *k*, *g* tam tikruose baltų dialektuose yra virtę į *s*, *z*, iš pirmo žvilgsnio galėtų prieštarauti baltiškai skoliniai finų-ugrų kalbose, tokie, kaip *halla* < *šalna*, kur visų tvirtinama, kad *š* į ugrų-finų kalbas buvo perduotas priebalsiu *š*, kuris vėliau tam tikrais atvejais yra virtęs priebalsiu *h*. Tačiau ugrų-finų tyrinėtojai yra įrodę, kad toks *š* virtimas į *h* siekia ankstyvąjį ugrų-finų „prokalbės“ periodą. (Hakulinen, 52). Todėl visai galimas daiktas, kad ugrų-finų *h* perteikė ne baltiškąjį *š*, o baltiškąjį $\widehat{X}$, tarpinį laipsnį tarp *k* ir *š*, kitaip sakant, baltiškai žodžiai į ugrų-finų kalbas galėjo patekti po *š* virtimo į *h* jose, bet dar prieš palatalinio *k* virtimą į *s* ar *š*. Suprantama, šiam teiginiui pagrįsti reikia dar stipresnių argumentų, bet jeigu tai galima būtų įrodyti, tai galėtume tvirtinti, kad palataliniai *k* ir *g* į *š*, *ž* ir *s*, *z* baltų kalbose yra virtę jau po skiemeninių sonantų pakitimo į *il*, *im*, *in*, *ir* ir *ul*, *um*, *un*, *ur*, kadangi baltiškai skoliniai čia aiškiai atspindi egzistavusius baltų kalbose dvigarsius, plg. suom. *villa* ar *kurpponen*.

Turint čia aukščiau paminėtus duomenis apie santykinę chronologiją, galima jau kurti atskirų fonologinių sistemų pasikeitimo vieną kitą vaizdą. Tačiau yra ir tokių pakitimų, kurių santykinę chronologiją nustatyti yra beveik neįmanoma, remiantis tuo metodu, kuris buvo panaudotas aukščiau. Tokie pakitimai yra dvibalsio *eu* virtimas į *iau*, kuris žinomas visoms baltų kalboms (matyt, ir prūsams), arba balsio *o* virtimas į *a* nekirčiuotoje morfemoje. Jų santykinę chronologiją tegalima nustatyti, remiantis kokiais nors fonologiniais visos sistemos kitimais. Turint galvoje, kad lietuvių ir latvių kalbose kirčiuotas *ei* yra prieš akūtinių galūnių trumpėjimą pakitęs į *ē*, reikia manyti, kad toks pakitimas susijęs su koku nors kardinaliniu kirčio pobūdžio pakitimu. Žinodami, kad ilgasis *ō* nekirčiuotoje morfemoje, t. y. nekirčiuotoje pozicijoje yra paplatėjęs – virtęs *ā*, o dvibalsis *ei* kirčiuotoje pozicijoje yra siaurėjęs – virtęs siauru balsiu *ē*, galėtume manyti, kad šie abu pakitimai yra vykę vienu ir tuo pačiu metu.

Betyrinėdami santykinę fonologinių pakitimų chronologiją, prieiname prie išvados, kad net ir eidami gana toli į praeitį, susiduriame su gana skirtingais baltų dialektais. Netgi lietuvių kalbos teritorijoje tie dialektai buvo gana skirtingi, ir susidaro įspūdis, kad vėliau didesni jų skirtumai buvo niveliuoti tam tikro antdialektinio sluoksnio. Lietuvių kalbos teritorijoje tokį niveliuojantį vaidmenį yra suvaidinęs pietų-vakarų aukštaičių ar Zietelos tipo dialektas, tik reikia manyti, kad jo niveliacinis vaidmuo prasidėjęs dar toli gražu prieš raštijos pradžią.

Rekonstruojant baltų kalbų raidos ankstesnį etapą, niekada negalima išleisti iš akių senų jų dialektinių skirtumų. Baltiškosios hidronimijos ne baltų teritorijoje, taip pat baltiškųjų skolinių ne baltų kalbose tyrinėjimas, žinoma, daug prisideda, nušviečiant ankstesnius baltų kalbų periodo etapus, tik reikėtų tuos hidronimus surinkti iš gyvų dabartinių rusų, ukrainiečių ar baltarusių tarmių, o ne iš raštų, kur jie gali būti ir iškraipyti.